

*Орел І. І.,**кандидат філологічних наук,**докторант кафедри германської і фіно-угорської філології імені професора Г. Г. Почепцова
Київського національного лінгвістичного університету*

СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ У ДОСЛІДЖЕННІ МОДИФІКАЦІЙ ЗНАЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Анотація. Статтю присвячено розгляду комплексу прийомів структурного аналізу трансформацій семантики ФО та методики використання прийомів, які реалізують розщеплення і вивчення структури ФО та фразеологічного значення, з метою виявлення причин, механізмів і результатів його зміни.

Виявлено й описано комплекс прийомів здійснення аналізу, які забезпечують дослідження способів і шляхів семантичних трансформацій ФО. Використовуючи укладену схему проведення структурного аналізу, виявлено лінгвальні й екстралінгвальні чинники розвитку значення ФО. Встановлено структуру, значення і цінність для мовців ономазіологічного портрету образу чи пресупозиції, які послуговували основою внутрішньої форми ФО. Структурний аналіз ономазіологічної основи фразеологічного семіозису уможлиблює виявлення ознак образу / пресупозиції, котрі зазнали переосмислення і виконали роль мотиватора фразеотворення. Оскільки підставами вибору і категоризації / переосмислення ознак образу / пресупозиції є національно-культурні цінності, норми, правила, менталітет, то напрям розвитку виокремлених ознак визначають не лише мовні, але й позамовні чинники. Тому вивчення механізмів зміни семантики ФО без урахування лінгвокультурологічної інформації та когнітивних процесів видається неможливим.

З метою виявлення необхідного інструментарію структурного аналізу, який забезпечить детальний розгляд причин, шляхів і результатів семантичних трансформацій ФО, ми провели комплекс операцій на матеріалі німецьких ФО, котрі позначають стереотипи. Виявлено образ, покладений в основу внутрішньої форми ФО, та сформовано ономазіологічний портрет – встановлено ознаки образу, які послужили основою фразеотворення внаслідок їх переосмислення. Описано лінгвокраїнознавчу та когнітивну складові частини образу внутрішньої форми, які відображаються в ономазіологічному портреті ФО. У ході лінгвокраїнознавчого аналізу з'ясовано цінність виокремлених ознак для мовців, що розкриває ментальні особливості світосприйняття. Такий підхід до вивчення структури ономазіологічного портрету пояснює принцип вибору саме категоризованих, а не інших наявних ознак на основі їх цінності для мовців в умовах історичного розвитку суспільства. Виявлено, що лінгвальне відображення ономазіологічної основи виконує функцію смислоутворюючого компонента, а периферійні лексичні конституенти у структурі ФО можуть бути змінними й активують різні відтінки значення переосмислених ознак, впливаючи на формування цілісного фразеологічного значення.

Структурний аналіз у семасіологічному аспекті виявляє систему семно-семемного наповнення цілісного значення ФО. Ієрархія компонентів денотату і конотату фразеологічного значення розкриває вектори зміни значення ФО.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, модифікація фразеологічного значення, внутрішня форма, ономазіологічний портрет, ознаки образу, ознаки пресупозиції, компоненти фразеологічного значення.

Постановка проблеми. Відомо, що однією із категоріальних ознак ФО визнано усталеність значення, яке виникає не із суми значень лексичних компонентів фраземи, а внаслідок переосмислення (метонімічного, частіше метафоричного чи метафтонімічного) одного / двох / декількох чи всіх конститuentів структури ФО (Я.А. Баран, О.В. Кунін, О.П. Пророченко, М.Д. Степанова, В.М. Теля, І.І. Чернишова, В. Фляйшер), проте у низці розвідок у галузі фразеології на матеріалі різних національних мов з'ясовано, що ФО змінюють свою семантику з певних причин і за певних умов.

Причини зміни фразеологічного значення (далі – ФЗ) пов'язують із мовними та позамовними чинниками (М.Ф. Алефіренко, М.П. Брандес, О.С. Кубрякова, В.М. Мокієнко, С.Б. Пташник, В.Д. Ужченко). З метою виявлення лінгвальних і екстралінгвальних причин зміни ФЗ використовуються не лише лінгвістичні, але й лінгвокультурологічні та когнітивні методи дослідження модифікацій ФЗ. Такий підхід до студіювання розвитку значення ФО дозволяє виявити та простежити глибинні семантичні процеси з урахуванням лінгвокультурології, когнітології, що сприяє розкриттю ментальних особливостей мовців, зміні сприйняття ними об'єктивної реальності, відображеної у ФЗ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню модифікацій значення ФО присвячено низку розвідок у сучасному мовознавстві: вивчаються фразеологічні модифікації (на матеріалі прозових творів) із виявленням структурних змін польських ФО, які впливають на зміну семантики (Ю. Стефанишин); досліджуються структурно-семантичні особливості англійських ФО (на матеріалі детективів) шляхом виявлення контекстуально детермінованого ФЗ, що пов'язують зі змінами зовнішньої або внутрішньої форми ФО (авторські оказіоналізми) з метою увиразнення думки та досягнення бажаної інтенції (М.М. Коціпак); описуються ФО на позначення відчуттів людини в українській, англійській і французькій мовах (зіставний аспект) із погляду структури та семантики з урахуванням їх змін (А.С. Шульженко); здійснюються спроби комплексного дослідження лексичного та семантичного наповнення (з урахуванням конотативних складників) англійських ФО, їхніх семантичних зрушень, узуального й оказіонального використання ФО у прозі з метою виявлення їхніх комунікативних потенцій (І.І. Гуменюк); студіюються авторські трансформації українських ФО на матеріалі химерної прози Є. Гуцала (О.Г. Важеніна) тощо.

У зарубіжних дослідженнях увага приділяється міждисциплінарному підходу в питаннях конструювання ФЗ з погляду когнітивної лінгвістики з використанням екстралінгвальних даних, які розкривають імпліцитні компоненти ФЗ (Anna Sulikowska); дослідженню трансформації ФЗ внаслідок зовнішніх структурних змін ФО, що сприяє виникненню фразеологічних антонімів (Anke Levin-Steinmann); опису субституції, шляхом якої відбувається трансформація структури та семантики ФО (Auli-Maria Toljamo) тощо.

Незважаючи на значну кількість досліджень із цієї проблематики, низка питань лишається не вирішеною. Не з'ясовано, які методи вивчення зміни значення ФО найповніше розкривають сутність семантичних модифікацій із урахуванням історичного розвитку етносу. Недостатньо описано прийоми аналізу структури ФЗ, які найточніше визначитимуть причини, вектори та результати трансформації ФЗ з урахуванням змін ознак чи зміни вибору ознак образу внутрішньої форми. Потребує уточнень питання щодо впливу ознак пресупозиції / образу внутрішньої форми на формування ФЗ (ономасіологічний аспект).

Мета статті. Метою нашої розвідки є розгляд використання інструментарію структурного аналізу для вивчення зміни ФЗ у діахронічному аспекті на матеріалі німецьких ФО, які позначають стереотипи. Актуальність пропонованого дослідження зумовлено тим, що внаслідок проведення структурного аналізу ФО та ФЗ отримаємо нові дані про глибинні (на семантичному рівні) причини та передумови (на лінгвокультурологічному та когнітивному рівні) розвитку ФЗ, що відбувається з опорою на образ / пресупозицію внутрішньої форми ФО.

Виклад основного матеріалу. Для виявлення типів модифікацій ФЗ дослідниками використовується низка методів і прийомів, які уможливають спостереження структурних змін компонентного складу ФО і ФЗ. Одним із таких шляхів виявлення причин і способів семантичних трансформацій є структурний аналіз, котрий забезпечує поетапне вивчення ролі лексичних конститuentів ФО під час формування чи зміни усталеного значення; компонентів ФЗ й ознаки образу чи пресупозиції внутрішньої форми ФО, які є мотиватором фразеотворення й основою конотативного наповнення семантики ФО.

У межах нашого дослідження структурний аналіз здійснюємо через проведення дистрибутивного аналізу, компонентного аналізу, аналізу безпосередніх складників [1].

За допомогою дистрибутивного аналізу (використовуючи також стилістичний аналіз) розглядаємо контекстуальне середовище студійованих ФО і виявляємо їхні комунікативні можливості, простежуємо семантичні, структурно-семантичні модифікації ФО в умовах різного оточення. Наприклад [2], *Kein Geld, aber den schwarzen Peter; Bund und Land beschließen Leistungen, die Kommunen sollen zahlen und sich vor den Bürgern rechtfertigen. – Грошей немає, але є відповідальність: ухвалено рішення про те, що муніципалітети повинні робити виплати і виправдовуватися перед громадянами; Keiner will den Schwarzen Peter. – Ніхто не хоче бути винним без вини / відповідати / програти; Auch bei den Kündigungsfristen hat der polnische Arbeitnehmer eher den schwarzen Peter in der Hand: Die dreimonatige Kündigungsfrist gilt erst ab einer Beschäftigungsdauer von über drei Jahren. – Що стосується повідомлень про звільнення, то польські працівники мають неприємну звістку: попередження за три місяці стосується лише тих працівників, які працюють у компанії більше трьох років.; Warum musste ich*

immer den Schwarzen Peter ziehen? – Чому лише я завжди мушу брати на себе відповідальність / неzasлужену вину?; Die Bank wird mit Sicherheit sagen, dass es nicht an ihnen liegt. Was mache ich nun? Habe ich den 'schwarzen Peter' gezogen? – Банк обов'язково скаже, що це не їхня справа. Що мені тепер робити? Я знову мушу бути крайнім?; Dem Betrieb des verantwortlichen Projektleiters drohen unangenehme Konsequenzen, wenn das Gewerbeaufsichtsamt oder die Berufsgenossenschaft einschreitet. Unternehmensintern geht es dann oft um die Schuldfrage: Wer hat den 'Schwarzen Peter'? – Робота відповідального керівника проекту загрожує неприємними наслідками, якщо втрутяться офіс нагляду за торгівлею або асоціація страхування відповідальності роботодавців. Усередині компанії часто виникає питання щодо провини: хто буде крайнім / хто відповідатиме / хто візьме на себе відповідальність?

ФО *den Schwarzen Peter haben/ ziehen* – (розм.) зазнати невдачі; бути винним безпричинно; мусити брати на себе відповідальність, провину за щось; зробити когось відповідальним за щось неприємне; мусити відповідати за неприємні наслідки – походить від гри у карти, завданням якої було зібрати пари карт і викласти їх. Кому не вдалося підібрати пару до своєї карти (тому що кількість карт у колоді була непарною – 31, 33 чи 37 карт), той програв – отримав *den schwarzen Peter* [2]. Назва карти виникла на основі образу розбійника Йоханна Петра Петрі (1752–1834) орієнтовно у 1811 р. (рік ув'язнення Петра Петрі), який був другом знаменитого *Schinderhannes* (Ганса-шкуродера – так називали Йоханнеса Бюклера, відомого розбійника (як Робіна Гуда в Англії)) [3]. З огляду на складні економічні умови та тотальну бідність образ бандита у Німеччині у XVIII–XIX ст. сприймався простими людьми як образ борця за справедливість, оповитий романтизмом, свободою, незалежністю, можливістю без страху критикувати владу [3]. Про популярність таких народних героїв свідчить той факт, що їхні образи поширені у німецькій літературі, використані у кінемистстві, їхні імена названо сучасні готелі у Німеччині [3], проте доля таких героїв відома – невідворотнє покарання через злочини проти закону. Образ розбійника, популярного у народі, мав позитивну оцінку, а з погляду закону – негативну. Народна прихильність до образу сприяла його поширенню, але саме недотримання норм закону стало основою переосмислення ознак стереотипізованого образу, які використано як мотиватор фразеологічного семіозису: розбійник – порушення закону – покарання – програв. Вибір таких ознак образу, які послугували підґрунтям для семіозису, можна пояснити ментальними особливостями світосприйняття мовців, їхніми правилами, нормами, цінностями – *Ordnung ist das halbe Leben*.

Аналіз безпосередніх складників ФО забезпечує структурний аналіз ФО та розщеплення її на смислоутворюючі (ядро) та змінні / факультативні (периферійні) елементи. Ядром ФО є *der schwarze Peter*, периферія – *haben / ziehen / zuschieben / zuspieren*. Смислоутворюючий компонент синтаксично у структурі аналізованої ФО незмінний, оскільки прямо пов'язаний із ономасіологічним портретом образу внутрішньої форми. Периферійні елементи можуть змінюватися, про що свідчать фразеографічні джерела [2]: *jemandem den schwarzen/ Schwarzen Peter zuschieben/ (рідше) zuspieren*. Синтаксичне ядро ФО утворилося на основі образу розбійника – *der schwarze/ Schwarze Peter*. Периферія виникла на ґрунті гри у карти – *haben/ ziehen/ zuschieben/ zuspieren*.

Як бачимо, образ внутрішньої форми аналізованої ФО має дворівневу структуру в ономазіологічному плані: 1 рівень (базовий) – образ розбійника став основою назви ключової карти; 2 рівень (вторинний) – правила картярської гри (пресупозиція) послугували основою фразеотворення. Актуалізовані ознаки образу базового рівня зберігають свої конотації у цілісному ФЗ. Ознаки пресупозиції (вторинного рівня) формують сигніфікативно-денотативний компонент ФЗ – зазнати невдачі; мусити взяти на себе чиюсь провину; програти; бути безпідставно винним, відповідальним за щось [2].

Наступним прийомом структурного аналізу у дослідженні модифікацій семантики ФО є проведення компонентного розгляду цілісного ФЗ, який полягає у виявленні семного і семемного наповнення сигніфікативно-денотативного і конотативного компонентів. Для встановлення сигніфікату залуцаємо референт, котрий розкриває національно-специфічну інформацію про об'єкт чи ситуацію позамовної дійсності. Денотативний компонент відображає ознаки образу чи ситуації (пресупозиції), які мотивували фразеотворення. Конотативний складник містить емотивний, оцінний, експресивний елементи, що утворюються у процесі переосмислення актуалізованих ознак ономазіологічної основи.

Базовий образ фразеологічного семіозису – образ розбійника – виокремлює ознаку «зазнати невдачі» (прототип стереотипізованого образу був страчений [3]), яка внаслідок переосмислення перетворюється на денотативну складову частину ФЗ – «програти». Мотиватором фразеотворення обрано сумний фінал долі розбійника – передчасну смерть через покарання. На нашу думку, саме ця ознака образу внутрішньої форми є основою денотативного компонента ФЗ, що одночасно слугує смисловою базою семантичних модифікацій ФО через низку процесів метафоризації. Метафоричне переосмислення зумовлене мовно-позамовними чинниками. ФО почала вживатися із XIX ст. (вперше зафіксовано у 1811 р. серед в'язнів [4]) і поширилася у сферах економіки, торгівлі, банківської справи, політики, медицини, побуту (розмовному стилі) [2]: зазнати невдачі → мати відповідальність за щось → бути винним без вини → мусити брати на себе відповідальність → мусити брати на себе незаслужену вину → мати неприємну звістку → мусити бути крайнім [2].

Конотативний компонент ФЗ теж трансформується за рахунок зміни емотивності, зберігаючи негативну оцінку, але посилюючи або послаблюючи її інтенсивність, що зумовлюють процеси метафоризації виокремленої ознаки образу внутрішньої форми: мати відповідальність за щось (нейтральна оцінка й емотивність (0)) → зазнати невдачі (негативна оцінка й емотивність (-1)) → мусити брати на себе відповідальність (негативна оцінка й емотивність (-2)) → бути винним без вини (негативна оцінка, посилення негативної емотивності (-3)) → мусити брати на себе незаслужену вину (негативна оцінка, посилення негативної емотивності (-4)) → мати неприємну звістку (негативна оцінка й емотивність (-2)) → мусити бути крайнім (негативна оцінка, посилення негативної емотивності (-3)). Для виявлення зміни ступеня емотивності у бік покращення чи погіршення використовуємо шкалу, у якій 0 – нейтральна позиція, показники зі знаком мінус / плюс мають відповідно негативне чи позитивне забарвлення.

Лексичні конститuentи ФО відображають зміни ФЗ за рахунок заміни периферійних компонентів структури ФО. Смес-

лоутворююче ядро лишається семантичним і структурним стержнем ФО і ФЗ.

У процесі семантичного аналізу структури ФЗ виявляємо семи (і, за наявності, семем), з'ясовуємо їхню кількість та ієрархію, простежуємо їх модифікації або зникнення, зміну оцінки на основі переосмислення категоризованих ознак образу.

За М.П. Кочерганом виокремлюємо категоріальні семи, архісеми, диференційні, інтегральні, потенційні та градуальні семи. Архісеми, диференційні й інтегральні семи відносимо до сигніфікативно-денотативного компонента ФЗ. Потенційні та градуальні семи формують конотативну складову частину на семантичному рівні. На основі архісеми (точніше кажучи, на основі семем архісеми) аналізовану фразу відносимо до ідеографічних груп «програти / втрата», «вина / бути винним», «незаслужена неприємність / звинувачення». Певна кількість тематичних груп, до яких може бути віднесена ФО, зумовлена результатами розвитку ФЗ, що відображається у розгалуженні системи семем у складі архісеми.

На основі диференційної семи вирізняємо перше ФЗ вихідної ФО – *den Schwarzen Peter haben* – зазнати невдачі / мати неприємність [2], яке модифікувалося. Інтегральна сема реалізується у ході розвитку ФЗ, активуючи семем – мати відповідальність за щось → мусити брати на себе відповідальність; бути винним без вини → мусити брати на себе незаслужену вину; зазнати невдачі → програти. Потенційні семи актуалізуються в умовах контекстів (див. вище). Градуальні семи пов'язані з інтенсивністю ФЗ, котра утворюється / змінюється внаслідок метафоричних переосмислень ознак образу внутрішньої форми та їх оцінки, що сприяє зміні емотивності. Градуальні семи проявляються в умовах контексту. Наприклад: 1) *Keiner will den Schwarzen Peter.* – Ніхто не хоче бути винним без вини / відповідати / програти. Інтенсивність – 0. Лаконічна структура простого речення і лексичне його наповнення з використанням одиниць мови з негативним значенням (*keiner*) підкреслює негативну оцінку конотативного компонента ФЗ, увірадне ознаки стереотипізованого образу внутрішньої форми (досл.: ніхто не хоче мати Чорного Петера). 2) *Auch bei den Kündigungsfristen hat der polnische Arbeitnehmer eher den schwarzen Peter in der Hand: Die dreimonatige Kündigungsfrist gilt erst ab einer Beschäftigungsdauer von über drei Jahren.* – Що стосується повідомлень про звільнення, то польські працівники мають неприємну звістку: попередження за три місяці стосується лише тих працівників, які працюють у компанії більше трьох років. В умовах поданого контексту образ внутрішньої форми ФО увірадне свої негативні ознаки та посилює інтенсивність, що забезпечується невідворотністю неприємних подій (*hat ... den schwarzen Peter in der Hand*). Неприємна звістка вручається безпосередньо – є невідворотною. Градуальна сема реалізується посиленням негативної інтенсивності ФЗ. 3) *Warum musste ich immer den Schwarzen Peter ziehen? – Чому лише я завжди мушу брати на себе відповідальність / незаслужену вину / бути крайнім?* Питальне речення ніби передбачає відповідь, яка матиме, ймовірно, негативне значення для автора питання. Усвідомлення несправедливості ситуації, зображеної у контексті, посилює негативну інтенсивність ФЗ через небажання бути крайнім безпідставно.

Висновки. Отже, у дослідженні встановлено, що структурний аналіз має певний набір прийомів, які уможливають детальне вивчення шляхів семантичних модифікацій ФО, вияв-

ляє глибинні позамовні та мовні причини зміни ФЗ. З'ясовано, що структурний розгляд ономазіологічного портрету внутрішньої форми ФО сприяє виявленню актуалізованих ознак стереотипізованого образу. Принцип добору ознак, які зазнають переосмислення, має національно-специфічний характер. Вектори їх розвитку зумовлені позамовними чинниками. Дослідження зміни / результатів переосмислення виокремлених ознак пояснює семантичні зміни ФО.

Для проведення розвідки з метою встановлення інструментарію структурного аналізу для вивчення зміни ФЗ у діахронічному аспекті на матеріалі німецьких ФО, котрі позначають стереотипи, нами проведено низку операцій: укладено ономазіологічний портрет ФО; сформульовано лінгвокраїнознавчий і когнітивний аспекти ознак образу внутрішньої форми ФО; встановлено його цінність для мовців; виявлено ознаки образу, які зазнали переосмислення на основі їхніх ціннісних потенцій; з'ясовано, що образ, стереотипізовані ознаки якого актуалізуються, представлено смислоутворюючим компонентом ФО на лінгвальному рівні; периферійні компоненти синтаксичної структури ФО можуть бути факультативними та впливають на формування цілісного ФЗ, активуючи різні ознаки пресупозиції. Доведено, що структурний аналіз виявляє глибинну основу ономазіологічного портрета ФО, який сприяє логічному розумінню і можливості простежити напрям розвитку його ознак і, відповідно, пояснює зміну ФЗ. Структурний аналіз ФЗ у семасіологічному розрізі виявляє низку сем і семем, які лінгвалізують стереотипізовані ознаки національно-специфічного образу. Особливу увагу привертає структура конотативного компонента цілісного ФЗ у його розвитку – модифікація інтенсивності оцінки, що пов'язано з емотивністю.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у вивченні енантіосемії на матеріалі ФО, що позначають німецькі стереотипи.

Література:

1. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. Київ : Видавничий центр «Академія», 2008. 234 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk795964.pdf>.
2. Wörterbuch für Redensarten, Redewendungen, idiomatische Ausdrücke, Sprichwörter, Umgangssprache. URL: <https://www.redensarten-index.de>.
3. Словарь немецкого языка: educalingo. URL: <https://educalingo.com/ru/dic-de/bandit>.
4. Woher kommt – "Schwarzer Peter"? URL: <https://www.antenneunna.de/artikel/woher-kommt-schwarzer-peter-894067.html>.

Orel I. Structural analysis in the study of modifications of the meaning of phraseological units

Summary. The article is devoted to the complex of methods of structural analysis of transformations of PU semantics and methods of using techniques that implement the splitting

and study of the structure of PU and phraseological meaning, in order to identify the causes, mechanisms and results of its change.

As a result of exploration, a set of methods for performing analysis has been identified and described, which provide research into the methods and ways of semantic transformations of PU. Using the concluded scheme of structural analysis, lingual and extralingual factors of PU value development are revealed. The structure, meaning and value for speakers of the onomasiological portrait of an image or presupposition, which served as the basis of the internal form of PU, are established and studied. Structural analysis of the onomasiological basis of phraseological semiosis makes it possible to identify features of the image / presupposition that have been reconsidered and acted as a motivator of phrase formation. Since the grounds for choosing and categorizing / rethinking the features of the image / presupposition are national and cultural values, norms, rules, mentality, the direction of development of the selected features is determined not only by language but also by extralinguistic factors. Therefore, the study of the mechanisms of changing the semantics of PU without taking into account the linguistic and cultural information and cognitive processes seems impossible.

In order to identify the necessary tools for structural analysis, which will provide a detailed consideration of the causes, ways and results of semantic transformations of PU, we conducted a set of operations on the material of German PU, which denote stereotypes. The image, which is the basis of the internal form of PU, is revealed and the onomasiological portrait is formed – the features of the image are established, which served as the basis of phrase formation as a result of their rethinking. The linguistic and cognitive components of the image of the internal form, which are reflected in the onomasiological portrait of PU, are described. In the course of linguistic analysis, the value of certain features for speakers is clarified, which reveals the mental features of worldview. This approach to the study of the structure of the onomasiological portrait explains the principle of choosing precisely categorized but not other available features based on their value for speakers in the historical development of society. Analysis of the structure of PU revealed that the linguistic reflecting of the onomasiological basis serves as a meaning-forming component, and peripheral lexical constituents in the structure of PU can be variable and activate different shades of meaning of rethought features, influencing the formation of integral phraseological meaning.

Structural analysis in the semasiological aspect reveals the system of seed-seed filling of the integral value of PU. The hierarchy of components of denotation and connotation of phraseological meaning reveals the vectors of change in the meaning of PU.

Key words: phraseological unit (PU), modification of phraseological meaning, internal form, onomasiological portrait, features of image, signs of presupposition, components of phraseological meaning.